

POVIJESNA DINAMIKA KULTURNIH KRAJOLIKA ŠIBENSKOG PODRUČJA

Borna Fuerst-Bjeliš
Geografski odsjek
Prirodoslovno-matematički fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Zagreb

UDK 94(497.581.2-37Šibenik)
502.2(497.581.2-37Šibenik)
Izvorni znanstveni rad

Jadran Kale
Odjel za etnologiju i antropologiju
Sveučilište u Zadru
Zadar
Muzej grada Šibenika
Šibenik

Prostor između Dinare i mora protumačen je u smislu kulturnog krajolika kao područje prepoznatljivih otisaka ljudskih djelatnosti u prirodi, kakve se mogu povijesno raslojiti. Među samim istraživačima zanimljiva je eponimija gorja iz prosvjetiteljskog vremena, povezana s etnokarakterizacijom stanovništva. Noviji istraživački pristupi ponudili su teorijski ažurnija tumačenja, tako da nam je moguće pokušati postaviti slijed kako ljudskih nazora o krajoliku tako i koncepata njegovih gospodarenja. Za takve nam postupke na raspolaganju stoje raznovrsna filološka, književna, etnografska, geografska i prirodoslovna vrela te nova izvorna istraživanja. Promjene u pašnjačkim, poljodjelskim i šumskim prostorima, napose u litoralu, ovo područje potvrđuju kao kraj žive krajobrazne dinamike.

Ključne riječi: kulturni krajolik, reforestacija, litoralizacija

Kao i u ranijoj obljetničkoj prigodi, krupan povod poput ovoga prilika je okupljenim pogledima pridodati i onaj upravljen k najširim otiscima ljudskih djelatnosti u prostoru, kulturnim krajolicima.¹ Takvi se kao zasebna pojava istražuju već gotovo puno stoljeće, počevši s njihovim geografskim definiranjima i s vremenom privukavši pozornost niza znanosti svih područja.² Na ovom ćemo mjestu do geografskog definiranja predmeta doći uz pridodane etnografske pokazatelje. Geomorfološku raznovrsnost i pokazatelje ljudskih korištenja prirodnih resursa ovoga kraja ponajprije vrijedi razmotriti po načinima na koje su njihovi tumači strukturirali istraživačke predmete.

Teorijski pristupi i istraživačke metodologije

Prosvjetiteljsko sazrijevanje znanosti kao metodološki uređenog postupka kroz Fortisovo opisanje prirodnih, ljudskih i etičkih resursa, na spas zamirućoj Mletačkoj Republici, na ovome je terenu otvorilo vrata dinarskoj eponimiji, nakon Hacqueta ustaljujući oronim, a ne ime pokrajine za prostrano gorje.³ Konstatirajući to, u šibenskom kraju ima i koincidentnu okolnost što je i samo ime grada oronim koji je isprva vjerojatno označavao prostor van kastruma.⁴ Ime Dinare je antropogeografskoj školi Jovana Cvijića poslužilo

i za imenovanje dinarske rase istih etnokarakteroloških premisa od kojih je s Morlacima krenuo Fortis.⁵ Gorštake kao rasu Cvijić je asociirao meta-nastazičkim kretanjima, tako nazivajući transhumantna i seminomadska seljenja pastira sa svojim stadima. Na ovakvom terenu u tom smislu nije mogao promašiti jer su krakovi sezonskih selidbi ovčara etnografski bilježeni u rasponu od otoka do Šator-planine,⁶ s drugim otocima kao komplementarnim ekološkim nišama povijesnog stočarstva.⁷ Kondicioniranje pasišta obuhvaća najveća prostranstva doseživa izravnim učincima ljudskih aktivnosti, najlakše opazivih u promjenama vegetacijskog pokrova. Usuprot opažanjima antropogenih učinaka, antropogeografija je okoliš uzimala kao etnopsihološku determinantu. Kad se za otočane čita da pokazuju »slabljenje izvorne otpornosti [dinarskog] karaktera«,⁸ a tek malo niže kako su oni otočani koji su udaljeniji od grada psihološki sličniji Morlacima,⁹ doima se kako zapravo i ne čitamo metodološki usustavljen tekst već zapisnike izaslanstava s Versajske konferencije na kojoj je među stručnjacima bio i Cvijić.¹⁰ Takva praksa etnografskih zemljovida je uvriježila i popis obitelji s etničkim pripadnostima i porijeklima, zlokobni postupak kakav je svoju dugu sjenu pružio do 1990-ih godina.¹¹ Invazivni pristup poput ovoga, opravdavan etnografskim paravanom i korozivnim interpretacijama, perpetuira se etnokarakterizacijama kakvima redoviti dio čine i krajobrazna asociiranja.

Nakon ratova pothranjivanih antagoniziranjem takvih stereotipa u promatranom smo području imali sreću na djelu vidjeti dva vitalna znanstveno-istraživačka projekta koji su uvezali više originalnih disciplinarnih prinosa – najprije toponimijski pothvat Sveučilišta u Zadru, koji je od 1996. godine posvećen otocima,¹² a potom i niz ulančanih i nadovezujućih aktivnosti povjesničarskog projekta »Triplex confinium« pokrenutog 1997. godine.¹³ U posljednjoj dekadi valja također istaknuti sve brojnija povijesnookolišna¹⁴ i geografska istraživanja dalmatinskog, dinarskog krškog područja, koja u metodološkom smislu unose niz inovacija, integrirajući veliki raspon po-

vijesnih i suvremenih vrsta izvora i njihovu analizu u geografskom informacijskom sustavu. Osvježenja u pristupima među radovima vidljiva su već na prvi pogled. Među ostalima, zbog povijesnog nasljeđa korištenja resursa morskog podmorja, gotovo je bilo logično u šibenskom toponimijskom svesku dočekati i pionirski bentonimijski dio, dok povjesničarske prinose usredotočene oko imperijalne tromeđe označava metodološki ažuriran nazivnik povijesti okoliša.

Posredni pokazatelji najranijih krajobraznih gospodarenja

Plodovima rada iz tako raznolikih očista ovom se prilikom možemo okoristiti sabravši ih u jedan pregled, uza njih podastrijevši i određene nove spoznaje s prijedlozima njihovih tumačenja. Analitički su najtemeljitija ona koja iz specifičnih projekata nastaju u vremenu kulturnih krajolika kao etabliranog istraživačkog predmeta, s ranijim periodom relevantnih opažanja i samom prethodnicom, kada pronalazimo posredne pokazatelje. U potonju domenu pripadaju pretpostavke o samim počecima oblikovanja kulturnih krajolika šibenske okolice. Iz krila antropogeografske škole, kao svojevrstnu objavu povijesnookolišnih tema, Branimir Gušić je u sredozemnim ambijentima Dinarskog gorja korijene transhumantnog stočarstva pretpostavio još u mezolitskom nasljeđu lovca koji je dvopapkare slijedio duž staza njihova kretanja između pojila i pasišta, da bi potom na istim rutama postao stočarem u kretanjima između sezonski dohvatnih pašnjaka.¹⁵ U sredozemnim se ambijentima kao ovakav arhaični krajobrazni djelokrug naglašavaju niže zaravni.¹⁶ Ustanovljavanje prvih stočarskih gospodarstava ima i svoju obrednu konotaciju s tipičnim mjestima žrtvovanja životinja kakva se još ne smještaju na većim vrhovima. Preferirani sakralni kontinuitet u tom je smislu mogao predeterminirati povijesno važne krajolike poput stočarskog koridora u Kosovom Polju kod Knina.¹⁷ Na drugim mjestima šire okolice stočarske su rute i dohvati potvrđeni terminacijskim zapisima.¹⁸

Načela po kojima je Gušić razaznao ovakve rute mogu se potvrditi nizom lokacija kakve dominiraju još u pretpovijesti, a kasnije su preslojene povijesnim utverdama. Na jednoj je takvoj uzvisini, s koje se nadzire promet stada među pasištima, i kninska tvrđava, pod kojom leže tragovi gradine.¹⁹ Ista je situacija i s ostatcima povijesnih utvrda u Glavašu ili pak Zvonigradu, dok se utvrda Ključica nalazi na litici pod gradinski obostrano nadziranom klancem Čikole.²⁰ Rimski logor u Burnumu (Ivoševci) ime duguje epihorskoj zajednici iz gradinskog naselja na nasuprotnom obronku Krke. Krajobrazno poimanje gradina se s vremenom promijenilo od lociranja kota, preko uočavanja specifičnosti poput delmatskih gradina s tumulom priljubljenim s pristupne strane, do definiranja gradinskih kompleksa, kojima vršni perimetar čini tek jedan od njihovih krajobraznih dijelova.²¹ U osnovi su gradinski perimetri stočarski refugiji jer bi za ljudska pribježišta dostajale i građevine sličnije kulama, kakve su poznate iz brojnih drugih pretpovijesnih kultura. Narodno imenovanje ovakvih ostataka »gradinama« i cilja na značenje ograđenog prostora, a ne građevine.²² Vrijedno je uočiti arheološko tumačenje gardunskog natpisa iz 184. g. na kojem su među zajednicama navedenima radi održavanja mosta preko Cetine navedeni i udaljeniji Riditi (iz municipija na mjestu Danila Gornjeg, nastalog pod velikom gradinom), no bez mostu najbliže zajednice u Aequmu – identificirajući stočarski interes za održavanjem mosta većim od onoga neposredno prisutnih poljodjelaca.²³ To odgovara izdašnjim epigrafskim analizama koje ugovaranje prava na ispašu iz iste epohe (*epinomia*) tipično pronalaze među proksenijskim ugovorima, karakterizirajući ih kao ogledni primjer odnosa među zajednicama.²⁴ U mitološkom kontekstu to je ambijent Apolonijeve *Argonautike* koja ovdje smješta život i stočarsko skončanje Heraklovog sina Hila.²⁵ Trgovina solju, važne prihrane ovaca i osnovnog mesnog konzervansa, kao i osmogodišnja razdoba zajedničkih zemljišta, kakva karakterizira gospodarenje pasištima, također dokumentiraju stočarsku narav delmatskog upravljanja krajolikom.²⁶

Od gospodarske do obredne percepcije krajolika

Moguće pozicioniranje obreda na tumulu tipično asociranom delmatskim gradinama iz oskudnog ilirskog nasljeđa teonima i rijetkih antroponima zabilježenih u antici sa srednjim se vijekom prameće u izvjesnije relacije temeljene na dokumentiranom živom jeziku. Hrvatska župa Luka, na području kasnijeg srednjovjekovnog Banatika i novovjekovnih Novih Stečevina, odnosno današnje Bukovice, imenom je proizašla iz žive narodne riječi za važnu krajobraznu formu zemljišta nataloženih u zavojima rijeka (sl. 1.). Toponimijski ključ riječi kakvom se, zajedno s nizom drugih, poslužilo pri slatkovodnom preslikavanju na morske oblike, odaje smjer povijesnog doseljavanja.²⁷ Ovakvi se prostori dijelom preklapaju i s prethodno istaknutim stočarskim rutama. Utvrđivanjem njihovih rubova nastajale su obradive površine značajem usporedive i s poljima u kršu, tim prije jer je prisutnost vodenog pogona omogućavala mljevenje brašna na licu mjesta.²⁸ Stare gradine nad poljima dijelom su nad ovakvim lukama, poput važnog prijelaza preko Čikole pod spomenutom Ključicom. Skromni zahvati ograđivanja takvih riječnih luka i kanaliziranja ustava k mlinovima ostali su bez zahtjevnijih zahvata sve do vremena isušivanja Vranskog jezera i melioracije Kninskog polja, jednom kad su ova močvarna područja izašla iz vojnog zoniranja pograničnih barijera.

U ranosrednjovjekovno doba nas uvođenje vode u ovdašnje krajobrazne predodžbe dovodi i pred izvjesna obredna mjesta važna za gospodarenje kulturnim krajolicima. U ovom dijelu Hrvatske je prostorno koncipirani kult naznačen već i jedinim južnoslavenskim nalazom višeglavog idola, koji po dokumentima drugih sličnih nalaza simbolizira gospodstvo nad svjetovima i njegovim stranama.²⁹ Dugi razvoj tumačenja dualističkog koncepta pretkršćanske slavenske mitologije posljednjih je godina rezimiran zao kruženim prinosima Radoslava Katičića, također i uz druge pokušaje koji ne uspijevaju protuma-

Sl. 1. Obradene površine (luke i njive) u gornjem toku rijeke Krke (foto: G. Andlar)

čiti teonimijske tragove poput obalnog toponima Veleš na otoku Zlarinu.³⁰ Siguran se lokacijski kandidat sakralnog kontinuiteta nalazi na mjestu današnje župne crkve sv. Mihovila u Pokrovniku, zmajoborca tipično smještenog nad pouzdanim izvorom vode, k tome i pred poljem čije je arheološko istraživanje potvrdilo stočarsko-poljodjelski kontinuitet naseljenosti u pretpovijesti. Kao i drugdje, na više nadgrobnih ploča vjerojatno srednjovjekovnog nastanka postoje kamenice za libaciju.³¹ Jedna od njih je i na nadgrobnoj ploči s rijetkim ukrasom »kuke okretuše« ili »četvero-kuke« (svastike), solarnog simbola.³²

Drugi lokalitet konstatiran od strane Katičića je Srima s crkvicom Gospe Srimske,³³ kojoj toponim Čaklina nagovještava mitološki sadržaj.³⁴ Srima je važna jer jednostavna romanička crkvice u apsidi sadrži ostatke freske s prikazom ceremonijalno ukrašenog pučkog orača³⁵ koji upravlja ralom vučenim od para volova.³⁶ Ista je vrsta orače sprave, jednostavnog rala s asimetričnim lemešom, lakog za premetanje na krajevima

brazdi u uskim i krševitim poljima, posvjedočena kao lokalna specifičnost među kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim znakovima.³⁷ Ovakav poljodjelski alat se ne koristi u obrađivanju vinove loze i masline i može ga se uzeti kao likovni dokument iz vremena prije mletačke vitizacije krških polja, kad je uzgoj žitarica izašao iz gabarita autarkičnih gospodarstava i postao dobrom širih razmjena i trgovine.³⁸ Među alatkama vrijedi primijetiti kako je drugi rijedak znak s nadgrobnih kamenih ploča, kosir, u samom Šibeniku prisutan i kao ukras nadvratnika dvije pučke kuće.³⁹ Također, heraldičke oznake na takvim nadgrobnim spomenicima⁴⁰ s naznačenim tragovima obrednih aktivnosti, napose na važnim uzvisinama, otvaraju teme ceremonijalnih utvrđivanja društvene hijerarhije, gdje dominacija nad krajolikom u protokolu obrednih lauda ne znači tek razastiranje vidika već gospodstvo u zajednici. Uvježbani poznavatelj pjesničkih formulacija je duhovnik koji legitimira svjetovnu vlast.⁴¹ Božansko opravdavanje gospodstva obrazlaže i

obveze podložnika, na taj način nudeći najbližeg povijesnog predšasnika imanja i poreznih općina opskrbljenih katasticima.

Povijesne zajednice poljodjelskih kultura krajolika

Još jedan pokazatelj upravljanja resursima krajolika nudi toponimija – to je toponim »posoba« koji je dokumentiran po otocima, a označava mjesto sastajanja pučkog zbora. U vrijeme osamostaljivanja Šibenske biskupije s trogirске strane ovakvi zborovi, zabilježeni na glavnom gradskom trgu, navođeni kao pravna anomalija.⁴² Otvoreni prostori ovakvih okupljanja, poznati kao Igrišće (Šibenik,⁴³ Zlarin⁴⁴), Koledišće ili Kolešće (Jezerca, Kaprije), Poljana (Jezerca, Murter, Šibenik), Posoba (Zlarin, Žirje), Rudina (Jezerca, Primošten, Tisno, Zlarin), svjedoče i o dinamici prostornih odnosa. Šibensko Igrišće u listini iz 1688. godine označava nekadašnju vanzidinsku zaravan pred crkvicom sv. Krševana, smještenu na način na koji je pred kasnijim širenjem zidina pozicionirana Poljana. Na isti arhaični način, Posoba na Žirju (na mjestu današnje ambulante) predstavlja najstariji kronološki sloj koji je prethodio ustanovljavanju obližnjih Prikonobina (uz današnji spomenik Jerku Šižgoriću), kao središta otoka gdje se prikupljaju feudalne daće gospodara od 17. do 19. stoljeća, a sve to prije planske privrede iz druge polovice 20. stoljeća koja je pred novom zgradom seoske zadruge kao okupljalište ustalila Srcela (»Srid sela«). Vakantni feudalni gospodar svojim puko gospodarskim zgradama za prikupljanje poreza (seoske Prikonobine te Kućišta u Kruševici) i istovremenim inzistiranjem na nadzoru obradivih površina bez dodavanja novoiskrčenih dobara čiju bi vrijednost imao kompenzirati, predodredio je suodnos poljodjelskih s pašnjačkim površinama i ponudio nam oslonac datacije kasnijih krčevina.⁴⁵

Među starijim katasticima ističe se Katastik šibenskog hospita sv. Marije i sv. Lazara s po-

četka 17. stoljeća, koji osim urbanih ambijenata donosi i prikaze posjeda u šibenskom distriktu.⁴⁶ Zbog likovne izdašnosti ovim se neobičnim povijesnim vrelom može pomoći pri datiranju kulturnih krajolika jer označene međe teku rezom prve terasaste kaskade terminirane smještajem crkvice sv. Lovre. Suhozidno terasiranje, taj najzahtjevniji način kulture krškog tla, danas se tumači kao postupak neraširen prije srednjeg vijeka. Krčenje s terasiranjem je ugovorno smatrano unaprjeđenjem vrijednosti zemljišta, za što je feudalni gospodar imao posebno plaćati, pa se kultura ograničavala na najplodnija zemljišta. Drugi je važan aspekt vezivanja za kulture vinove loze i masline ustaljivanje naselja jer životni vijek biljki zahtijeva kontinuiranu prisutnost obrađivača. Terasirani rez izohipsom uz predindustrijsku cestu za Šibenik, tik pod važnim sakralnim, fortifikacijskim i hidrografskim reperima konfiguracije Donjeg polja, predstavlja takvu krajobraznu markaciju s početaka šibenskog urbaniteta (sl. 2.). Kao i u drugim primjerima vinogradarske kulture poput hore, pulskog ili zadarskog agera, krajobrazni spomenici ne predstavljaju konkretne fizičke strukture već aktivnost njihovog trajnog održavanja. Time se konzervatorski u prvi plan stavlja živa djelatnost koja čini osnovu recentne konzervatorske kategorije nematerijalne kulturne baštine.⁴⁷

Jedan od najrasprostranjenijih ljudskih učinaka u primorskim krajolicima je kamenolomsko korištenje vapnenca duž obale niže od vegetacijskog pojasa. Paljenje vapnenica ovdje je dokumentirano od 13. stoljeća⁴⁸ i sporadično je trajalo sve do 1960-ih godina. Vapneničarstvo je ostavilo onomastičkog traga u nazivima uvala poput Japljenišća ili nekadašnjih specijaliziranih obitelji poput Japnarića i sl. Tipične sredine ovakvih tragova i intenzivnih otisaka u prostoru su udaljeniji otoci, a komunalni spisi otkrivaju kako je otočje upravljano kao prostor zonirane ispaše upravo zato da bi se osigurao rast drvenaste vegetacije obilato potrebne vapneničarstvu.⁴⁹ Obalno kamenolomstvo vapneničara u petrama tik do mora, kojim je vapno otpremano,

Sl. 2. Osnovna terasa uz staru cestu kroz Donje polje. U prvom je planu stepenište koje potječe iz vinogradarske prošlosti, a koje je služilo za onemogućavanje ulaza stoke, u pozadini se vidi probijena rampa za prilaz vozila s prikolicom masliniku (foto: J. Kale)

predstavlja ljudsku djelatnost s najširim trajnim prostornim otiscima predindustrijske ere. Njen kumulativni višestoljetni trag prepoznatljiv je u mnogim kilometrima lomljenih slojnica obalnog vapnenca, danas popularnih kao mjesta sunčanja kupaca, kao i po ostacima samih vapnenica. Naslojavanje zidova na ostatke vapnenica dovodi ih u stratifikacijski odnos, prepoznatljiv na mnogim točkama otočnih obala. Takvi ostatci su vidljivi na sjeveroistočnoj obali otočića Baljenca, koji njegovu monokulturu loze datiraju u vrijeme velike vinarske konjunktore 1867. – 1892. godine. Kao i s vapneničarstvom, otočje je poslužilo kao poligon zoniranja, u ovom slučaju intenzivno krčenih vinograda i maslinika tik uz manje, nekrčene i nepregrađene otočiće namijenjene ovčarstvu (npr. Obonjan sa Sesticama ili Baljenac s Dupinićima). Pasišna zona je izolirana u čitavim odsječcima otoka, poput južnog dijela Žirja ili Kornata kojima stočarsku namjenu svjedoče i jedini sakaturi šibenskog otočja – suhozidni lijev-

ci izgrađeni zbog potrebe gospodarenja stadom brojanjem, poput planinskih struga.⁵⁰

Vinogradarstvo na šibenskom području nije recentnog postanja. Loza je početkom 19. stoljeća, prije vinarskih konjunktura, već bila raširena diljem obale.⁵¹ Ostatci najstarijih vinograda van polja u kršu i danas su jasno vidljivi na području »Starog Šibenika«, kartografskog toponima *Sebenico Vecchio* iz 18. stoljeća.⁵² Vinogradarstvo je bilo znatno šireno od vremena mletačke vlasti, kad se ranija samodostatna proizvodnja prilagodila novim trgovačkim mogućnostima, pa se manjak krušarica nadoknađivao prekojadranskom kupovinom za novac priskrbljen prodajom vina, s vinograda tipično smještenih u samim poljima.⁵³ Privođenja krša kulturi, napose lozi, nedavno su objavljena arhivskim potvrdama krčenja vinograda na Kaknju u 16. stoljeća.⁵⁴ Navedeni lokalitet, Stanišća, odaje ovčarsko selište sa samog početka pastirskog naseljavanja Kaprija, a nalazi se u blizini Vodotoče (danas Dotoče) – su-

Sl. 3. Otok Kakanj. Suhozidna građevina Dotoča iz ambijenta krčenja vinograda ugovorenog 1578. g., ubicirana kao Vodotoča. U blizini se nalazi stariji stočarski toponim Stanišće. Krčenje je ugovoreno na tipično stočarskom toponimu iz povijesnog sloja sezonske ispaše (foto: J. Kale)

hozidne strukture na uskom grlu Kaknja odakle se brod mogao opskrbiti vodom u različitim zaklonicama koje su vidljive i danas (sl. 3.). Maritima važnost ovakvih mjesta očita je i iz primjera Vodica.

Sam Baljenac predstavlja primjer zonirane kulture jer zbog monokulture vinove loze nije trpio prisutnost stoke pa stoga nije iziskivao ni ograđivanje staza. Zato su obradive površine uštedivane gradnjom staza po samim nasipima, a rijetki nekultivirani sjeverni greben otočića s golim vapnenačkim slojnicama korišten je za sječu brstiva. Zbog debljine proizašlih nasipa – staza krajolik i s visine od više kilometara odaje jasnu strukturiranost. Drugi scenični suhozidni krajolik, Veliki Bucavac u uvali Kremik (Peleš), motiv čuvene fotografije Petra Jovića »Rad čovjeka« iz 1965. godine, svoj nastanak i s takve visine ravnomjernom pravilnošću može sugerirati na godine prisilne kolektivizacije otpočele 1947. godine. Osnovna jedinica lokalnog krčenja, »vlačica«, drugdje je po

poluotoku Bosiljina dijelom pojedinačnih krčevina neuvezanih u objedinjavajući projekt poput bucavačkog. Porijeklo ove poljodjelske prakse i kondicioniranja pripadne sorte grožđa Babić treba tražiti u povijesti bosiljinskog feuda, no tu su nam na raspolaganju tek oskudni podatci.⁵⁵

Osim kasetiranih vlačica klimatski pojas blizak moru ističe se već spomenutim terasiranjem. Istaknuti primjer Klikinog vinograda na lokalitetu Pod brak na otoku Kaknju sadrži suhozidne plohe kakve su, osim za sušenje smokava, ovdje i drugdje služile za dosušivanje grožđa (jedna takva ploha kamenih ploča u duljini od desetak metara se nalazi kod jednog od dva poljska skloništa, »kujice«, u Klikinom vinogradu izgrađene s uglavljenom konstrukcijom ležaja i ognjištem radi povremenog boravljenja zbog uzgoja loze). Ovakve krajobrazne strukture odaju postojanje tržišta aromatiziranim vinima i likerima, kakvo u Šibeniku postoji od 18. stoljeća s »rozolijem« destiliranim iz višnje maraske.⁵⁶ Zakašnjelo širenje

fiziokratizma je 1844. godine dovelo do osnivanja šibenskog ogranka tadašnjeg talijanskog pokreta za naprednu destilerijsku praksu, što je bio i početak rada destilerije Matavulj koja je koncem 19. stoljeća u svom kompleksu na Građi raspolažala najvećim postrojenjem prije nacionalizacije vinarskih podruma i osnutka Vinarske zadruge 1945. godine. Prestanak obveznog otkupa vina 1952. godine i osnivanje gradske vinarije dokončao je kolektivizacijske projekte poput bucavačkog, sa zadnjim zamašnjim krčenjem maslinika na poluotočiću Binjuš između Tisnog i Sovlja s početka 1950-ih godina.⁵⁷ Kao što se na Bucavcu i Binjušu pravilnim rasterom u znatnom krajobraznom obuhvatu raspoznaje rigidno nastrojena ruka države, u krčevinama starijih naraštaja detalji su kondicioniranja plodova namijenjenih proizvodnji posebnih vina i likera (izvorne udubine i istake u zidovima za tipično sušenje maraštine, ili rupe zaklonica u suhozidnim zidovima i gomilama u pravilu namijenjene uzgoju višnje). Prostrane krčevine mogu se datirati u početak industrijskog doba kad je obrađivačima dokidanjem feudalnih obveza postalo slobodno povećavati vrijednost zemljišta širenjem u ranije nekultivirani krš te za takav posao biti honorirani izlaskom na tržište.

Šibensko prednjačenje u nezapamćenim količinama izvoza vina iz desetljeća filoksernog uništenja francuskih vinograda daje razumjeti obuhvate iskrčenih vinograda, na nenaseljenim otocima kasnije zbog lova prevedenih u maslinike ili općenito zapuštenih.⁵⁸ Impresivne obalne i otočne terase pridonijele su agroraznolikosti izoliranih kultivara na padinama nad morem osiguravajući pojačanu osunčanost i aromu plodova. Paradoksalno, one predstavljaju kulturne krajolike izgrađene predindustrijskim sredstvima, no kakvih ne bi bilo bez tržišne potražnje industrijskog doba. To potvrđuju i najkompliciranije pučke poljske gradnje poput Čačine gomile na Srimi, Rašine bunje u Okitu, kompleksa s Colinog boka na Orutu te Starog i Novog stana u Samogradu na Žirju, redom nastalih na udaljenim posjedima koncem 19. i početkom 20. stoljeća.

Refleksije pastoralne iteracije krajolika

Najzahtjevniji vid kultivacije krša, terasiranje, vraća nas nazad u dublje zaobalje. Prisutnost terasiranih vinograda se u dubini šibenskog zaleđa može konstatirati sve do Plavnog. U vrijeme Vladimira Ardalića taj dio Bukovice nije poznao vino.⁵⁹ Uzgoj vinove loze u zaobalju je za vrijeme mletačke vlasti bio zabranjivan, tako da je prvi vinograd dalje od Šibenika podignut 1796. godine u Drnišu.⁶⁰ Postojanje terasa iziskuje trajno održavanje, tolerantno najviše do naraštaja ili dva prekida kultivacije, a zarušavajuće nakon stoljeća. Ovakva kategorija kultiviranja opovrgava etnokarakterologiju iz uvodnog dijela, kakva je uostalom već problematizirana u nizu vrijednih novih povjesničarskih radova.⁶¹ Na ovom mjestu dostaje rezimirati kako stereotipi determinirani utilizacijom krajolika sežu u duboku povijest književnosti i historiografije.⁶² Korijeni stereotipa začinjeno npr. okrutnostima iz naracija epskog pjesništva predstavljaju racionalne stilske figure iz godina kad je zastrašivanje radi poticanja otkupnine činilo dio etikecije života u pograničnim krajevima.⁶³ Jedan od najopširnijih ovdašnjih odgovora na Bogišićevu upitnicu opisuje hajdučiju kao striktno reguliranu društvenu misiju.⁶⁴ Za takve, nominalno beščutne oružnike tipično stočarskih društava, u vlastitim se kulturama podrazumijeva kako će, među ostalim, bolesnu ovcu po potrebi zakriliti i toplinom svojeg tijela.⁶⁵ Korijen figure pograničnog nasilnika nesklonog napornoj kultivaciji zemljišta zapravo je odraz povijesnih hegemonijskih poredaka. Nakon privlačenja migrantnog stočarskog življa poslije Kandijskog i Morejskog rata, riječima bliskog onovremenika:

... ne bijaše tad pravih sela, jer se kuće nisu gradile niti zemlje obrađivale, na puški i maču gledalo se obraniti glavu. Narod je jedino stokom živio koju je preganjao na bolje pašnjake i prenašao ono malo svoga siromaštva. Kuće bijahu suhozidne kolibice pokrivene sa slamom i grmom.⁶⁶

Državni imperativ raštrkanog naseljavanja u maniri pograničnih karaula, među kakvima se za jednokatnice u narodnom rječniku do danas zadržao naziv »kula«,⁶⁷ s patronimičkim zasebcima kao toponimijskom ostavštinom tog velikog migracijskog projekta,⁶⁸ determinirao je pašnjačku narav krajolika sve do danas. Njegov je povijesni usud predstavljala pograničnost. Čarkanje i upadi su poljoprivredu sveli na polunomadsko stočarstvo, »uzrokujući gotovo posvemašnje uništenje kulturnog krajolika stvaranog stoljećima poljodjelskih i irigacijskih aktivnosti, te održavanjem naselja, prometnica i vodenih površina«. ⁶⁹ Razgradnju katunskog ustroja stočarskih zajednica⁷⁰ zamijenila je vojna teritorijalizacija, u kakvoj su, pomoću feudalnih olakšica zavojačenih rodova, carstva štedjela na gradnji i držanju tvrđava.⁷¹ Usporedni primjeri pastirskih organizacija prostranih sredozemnih pasišta, poput iberijskog stočarskog sabora *Mesta* (1273. – 1836.) ili apeninskog tržišta *Dogana delle pecore* (1254. – 1806.), demonstriraju stočarske sposobnosti da u odgovarajućim ekološkim i političkim okolnostima (nakon Rekonkviste, odn. između dva mora unutar granica Napuljskog Kraljevstva) uspostave pouzdane institucije, poput nedodirljivosti migracijskih staza⁷² i lukrativne privrede. Takva je, uopće, bila moguća zahvaljujući povijesnim interakcijama omogućenima hegemonijskim utjecajima, u Apeninima španjolskoga, a u Španjolskoj maurskoga – kondicionirajući pasminu merino na čijem će se izdašnom tekstilnom vlaknu potom osoviti industrijska revolucija u Engleskoj.⁷³ Na našem je području povijesna sudbina pograničja imala više sličnosti s kavkaskom no s iberijskom povijesnom analogijom. Procesi akomodacije i asimilacije, važni u pograničnim zonama,⁷⁴ među migrantima su u samom tom pojasu bili slabiji nego u udaljenijim sredinama preseljavanja poput Istre.⁷⁵ Rezultat ovih procesa pred 18. stoljeće bila je široka zona pograničnih interakcija, u kakvoj su krajobrazna strukturiranja bila skromnog dosega.

Trasiranje promjene kulturnih krajolika od 18. do 21. stoljeća

U šibenskom području na potezu od vrhunaca Dinarida u unutrašnjosti do primorja i otočja nižu se raznoliki kulturni krajolici. No, svima im je zajedničko da su oblikovani kroz interakciju prirodne sredine i ljudskoga rada; kroz načine života tipične za krška područja, vođene borbom s mnogostrukim ograničenjima prirodne sredine i okoliša, a vrlo često i sasvim originalnim rješenjima.

Promjene kulturnih krajolika šibenskoga područja u posljednja gotovo tri stoljeća pokazuju opću karakteristiku reforestacije. Međutim, reforestacija kao zajednička karakteristika ima različitu pojavnost i različite uzroke u različitim dijelovima šibenskoga područja, od procesa ekstenzifikacije do projekata pošumljavanja.

Općenito se može reći da u unutrašnjem kopnenom dijelu šibenskoga područja reforestacija nastupa kao posljedica depopulacije i napuštanja tradicionalne agrostičarske djelatnosti, a manifestira se kroz širenje degradiranih oblika vegetacije – šikare i makije u područja bivših pašnjaka i lokaliziranih ratarskih zona. Nasuprot tome, u šibenskom primorju i otočju reforestacija je najvećim dijelom posljedica projekta pošumljavanja alepskim borom od 19. stoljeća, ali i njegovog kasnijeg spontanog širenja.

Promatrajući ove procese u različitim dijelovima šibenskoga područja, može se jasno uočiti središnja os koja prati litoralnu zonu, a obilježena je milenijskom urbanom tradicijom. Litoralizacija u smislu dominacije gospodarskih aktivnosti u obalnom području ovdje nije nešto sasvim novo, međutim u novije je doba pokrenula proces masovne depopulacije iz unutrašnjih kopnenih, ali i otočnih područja prema obalnim gradovima. Ovaj proces depopulacije unutrašnjosti i otoka u drugoj polovici 20. stoljeća ima karakter ruralnog egzodusa. S odljevom stanovništva nestaje i tradicionalni način života, temeljen na ratarstvu na ograničenim površinama obradivoga tla, ponajprije u flišnim zonama i ponikvama (*docima*) te na stočarstvu. Ratarstvo, stočarstvo i kontro-

Sl. 4. Otok Kakanj kod Kaprija. Intenzivno terasirani krš. Jasno se prikazuje proces prirodne sukcesije vegetacije zbog napuštanja tradicionalne djelatnosti (foto: M. Jakelić)

lirana vatra glavni su faktori milenijskog oblikovanja mediteranskoga krajolika. Izostankom njihovog aktivnog djelovanja nužno dolazi do promjene koja se očituje kroz spontanu sukcesiju vegetacije i reforestaciju. Ovaj proces možemo jasno pratiti udaljavajući se od središnje litoralne osi prema unutrašnjosti, odnosno s druge strane prema otočju (sl. 4.).

Nasuprot tome, u obalnoj zoni, kao dijelu na-seobene, urbane i razvojne osi već su zarana gradovi, zbog nekontroliranog iskorištavanja šuma, u svoje statute ugradili odredbe o čuvanju i zaštiti šuma. No, ipak je zbog iznimno velikog pritiska na prirodnu sredinu i resurse ovog ekološki vrlo labilnog krškog prostora kroz stoljeća ispaše, paljenja, ali i sječe, 18. stoljeće već obilježeno visokim stupnjem degradacije i erozije. S druge strane, pozicija na gospodarskoj i razvojnoj osi pružila je mogućnost provedbe projekata obnove, odnosno

pošumljavanja. Od tada u litoralnoj zoni započinje projekt/proces planske (re)forestacije. Kasnije se spontano širi i na otočnu zonu, gdje će djelovati zajedno s procesom prirodne sukcesije zbog napuštanja tradicionalnih djelatnosti uslijed populacijskog pražnjenja otočnog ruralnog prostora, kako je navedeno ranije.

Pristup istraživanju promjene krajolika: Izvori i metodologija

Istraživanja promjena kulturnih krajolika šibenskoga područja obuhvatila su razdoblje od 18. do 21. stoljeća. Promjene koje se trasiraju prije svega se, temeljem dostupnih izvora, odnose na promjene vegetacijskog pokrova i načina korištenja zemljišta. Izvori koji su korišteni u dosada provedenim istraživanjima različiti su s obzirom

na vrstu i s obzirom na vrijeme. Pri tome najstariji dostupni izvor određuje ukupni vremenski raspon praćenja promjena. Među najstarijima su narativni izvori koji obuhvaćaju niz objavljenih putopisa i izvješća iz 18. i 19. stoljeća, počevši od Fortisova *Puti po Dalmaciji* iz 1774.,⁷⁶ uključujući de Concinu⁷⁷ iz 1809., Matutinovića⁷⁸ iz 1811., Pettera⁷⁹ iz 1834., Tommasea⁸⁰ iz 1847., de Visianija⁸¹ iz 1852., Yriarte⁸² iz 1883. i Modricha⁸³ iz 1892. Grimanijev katastar⁸⁴ najstariji je dostupni katastarski izvor. Datira iz sredine 18. stoljeća (1746. – 1760.) i time je suvremenik Fortisovim opažanjima. Kako putopisi češće daju više opće informacije za širi prostor, a rjeđe specifično lokalne s točnom »prostornom atribucijom«, vrlo se dobro upotpunjuju kroz komparativnu analizu s katastarskim izvorima. Podatci Grimanijevog katastra korišteni su u analizi karakteristika okoliša 18. stoljeća za područje veće skupine patronimičkih zaselaka središnjeg dijela Dalmatinske zagore pod današnjim nazivom Mirlović Zagora.⁸⁵ U analizi planinskog područja Svilaje korišteni su podatci iz nešto kasnije, franciskanske izmjere (1830. – 1846.).⁸⁶ Nadalje, komparativni grafički izvori za 20. i 21. stoljeće obuhvaćaju šumsko-vegetacijske karte Instituta za jadranske kulture i melioraciju krša (1975.), topografske karte mjerila 1:25 000 (1977. – 1979.) i 1:100 000 (1984.), digitalne ortofoto karte (2010.) Državne geodetske uprave te podatke CORINE Land Cover baze. Također su korišteni podatci *Hrvatskih šuma* (Planovi gospodarenja od 2000. do 2023. godine).⁸⁷

Povijesni krajolici šibenskog područja

Šibenska je dalmatinska unutrašnjost prema putopisima 18. i 19. stoljeća suho, obešumljeno, kamenito, krševito i slabo napučeno područje.⁸⁸ Fortis primjerice opisuje zagorski krajolik 18. stoljeća kao »kraj koji je čas brdo, čas dolina, ali gotovo uvijek jednako krševit i slabo napućen«. ⁸⁹ Kod Modricha⁹⁰ nalazimo opise suhih i neprohodnih krajolika oko Knina; tako se južno od Knina nalazi »divovska siva planina Promina«, a sjeverno

»drugi stjenoviti i suhi planinski vrhunci«. Yriarte⁹¹ o kninskom području piše kao o monotonom stjenovitom krajoliku koji uspoređuje sa »Stjenovitom Arabijom«. Drniški je kraj za Modricha⁹² također poput »stjenovite, sterilne visoravni, gdje se tek ponegdje mogu pronaći šumarci«. Ovoj opcij slici stjenovitog, bezvodnog i neplodnog prostora suprotstavljaju se bilješke o rijetkim, lokalno izdvojenim »zelenim i plodnim« područjima. Ona se prije svega odnose na usku traku doline Krke i polja u kršu. Yriarte⁹³ ova područja opisuje kao kraj u kojem se osjeća »dah života za razliku od pustinje koja prevladava«. Pisci ovaj kraj također prepoznaju prije svega kao stočarski i pašnjački.⁹⁴

Za razliku od današnje dominacije šuma alepskoga bora u primorju i na otocima, de Visiani⁹⁵ sredinom 19. stoljeća piše kako se u šibenskom prostoru šuma alepskoga bora može naći samo na otoku Krapnju.

Analiza Grimanijevog katastra iz 18. stoljeća za područje skupine zaselaka središnjeg dijela Dalmatinske zagore, danas Mirlović Zagore, kao i franciskanskoga katastra s početka 19. stoljeća za područje Ogorja na padinama Svilaje, pokazuje apsolutnu prevagu stjenovitoga krša i pašnjaka te potvrđuje opise i percepciju putopisaca. Iz opisa granica katastarskih čestica Grimanijevog katastra saznajemo da u središnjem dijelu Zagore, na području Mirlović Zagore, u 18. stoljeću nema šume te da 86 % površine izvan flišne ratarske zone čine pašnjaci, a 12 % je obilježeno kao stjenoviti krš. Pašnjaci pri tome nisu klasificirani, no ovdje nam upravo informacije iz istodobnih putopisa ukazuju da se radi o kamenjarskim pašnjacima.⁹⁶ S druge strane, u planinskom okolišu Svilaje, na području Ogorja, nalazi se autohtona bjelogorična šuma na 14 % površine, a i ovdje u potpunosti dominiraju pašnjaci s udjelom od 68 % u ukupnoj površini.⁹⁷ Matas⁹⁸ navodi kako je neracionalno iskorištavanje šume dovelo do snažne devastacije zbog koje se razvio ogoljeli kamenjar i niska šikara. Kao najveću štetu ističe upravo brst stoke, posebno koza, koji je onemogućio obnovu šume.

I u primorju se od srednjega vijeka pa sve do 19. stoljeća bilježi deforestacija dotad najvećih raz-

mjera kao posljedica intenzivnog bršćenja, sječe, paljenja i prorjeđivanja. Intenzitet degradacije i erozije onemogućio je prirodnu sukcesiju vegetacije. To je bio razlog za pokretanje projekata obnove i pošumljavanja krša u šibenskome obalnome području. U 18. stoljeću počinju tek prvi radovi manjega opsega, a u 19. stoljeću oni se značajno intenziviraju.⁹⁹ Za pošumljavanje je odabran alepski bor (*Pinus halepensis* Mill.), kao najpogodnija vrsta zbog svoje specifične ekologije. Ova vrsta bora nema posebnih zahtjeva prema tlu, hidrološkim ili klimatskim uvjetima. Izrazito je kserofilna, što znači da uspješno prevladava periode suše tijekom godine.¹⁰⁰ Uspijeva bez poteškoća na vrlo degradiranim tlima, a sadnja ne zahtijeva ni poseban trud ni financijska sredstva.¹⁰¹ Osim toga alepski bor vrlo brzo raste i vrlo se brzo širi. Nadalje, njegovo širenje u prostoru također omogućuje uvjete za potencijalni povratak autohtonog hrasta crnike (*Quercus ilex*). Naime, alepski bor se smatra autohtonom vrstom u obalnom dijelu Dalmacije tek južno od Splita i na otocima južno od otoka Krapnja.¹⁰² Jedina je autohtona samonikla šuma alepskoga bora u šibenskom području na otoku Krapnju. Stoga je izravna posljedica pošumljavanja (a i njegovog kasnijeg spontanog širenja) dominacija šume alepskoga bora, koja dotada nije ovdje postojala.¹⁰³

Ekstenzifikacija i reforestacija: Gdje su tradicionalni stočarski i pašnjački krajolici?

Komparativni kartografski izvori iz druge polovice 20. stoljeća i s početka 21. stoljeća,¹⁰⁴ dakle neposredno nakon najvećeg populacijskog egzodusa Zagore, ukazali su na dominantni trend ekstenzifikacije, odnosno posljedično na proces reforestacije unutrašnjeg kopnenog dijela šibenskoga zaleđa. Podatci Šumsko-gospodarskih planova¹⁰⁵ dopunili su sliku dominantnog trenda promjene okoliša uvidom u strukturu vegetacije. Naime, glavna je značajka okoliša šibenskoga zaleđa, kako središnjeg zagorskoga područja,¹⁰⁶ tako

i planinskog područja Svilaje¹⁰⁷ degradirana šuma.

U središnjem zagorskom dijelu šibenskoga zaleđa, u području Mirlović Zagore danas prevladavaju degradacijski oblici submediteranske šume – šikara i šibljadi, gotovo u istom postotku (86 %) kao kamenjarski pašnjaci prije dva i pol stoljeća. Prostorna komparacija i analiza podataka pokazala je da je vegetacijska sukcesija zauzela najveći dio nekadašnjih površina pašnjaka, a dijelom i ratarske površine.¹⁰⁸ Durbešić i Fuerst-Bjeliš¹⁰⁹ navode kako se na području Svilaje-Ogorje udjel pašnjaka, koji su apsolutno dominirali u krajoliku 19. stoljeća, progresivno smanjuje. Tako se njihov udjel smanjuje od 68 % u 19. stoljeću na 49 % u drugoj polovici 20. stoljeća (1975.) te na današnja 33 %. Istodobno sa smanjivanjem udjela pašnjaka u krajoliku Svilaje, raste udio degradirane šume, odnosno šikare. Tako, primjerice, početkom 19. stoljeća u katastarskoj dokumentaciji uopće nema zabilješki o postojanju šikare. U drugoj polovici 20. stoljeća (1975.) ona čini 16 % udjela u krajoliku, a početkom 21. stoljeća u potpunosti dominira krajolikom, tj. raširena je na oko 50 % površine. Logično, i udio poljoprivrednih površina istodobno se smanjivao. U tom je smislu posebno zabrinjavajuć nestanak vinograda kao tipa kulturnog krajolika i dijela tradicijske i kulturne baštine.

Tekić i suradnici¹¹⁰ nadalje navode kako se u širem primorskom i otočnom šibenskom području alepski bor od 19. stoljeća do danas raširio na preko 80 % površine krajolika, s time da je više od 40 % prekriveno gustim pokrovom borove šume. S obzirom da je u 19. stoljeću, kako saznajemo iz zapisa de Visianija,¹¹¹ jedina šuma postojala na otoku Krapnju, alepski bor se u tih proteklih 160 godina širio prosječno oko 600 % godišnje. Osim projekta obnove i pošumljavanja, tome pridonosi i invazivni karakter ove vrste bora i njegovo potonje spontano širenje i zauzimanje napuštenih poljoprivrednih površina, vinograda i pašnjaka. Time je postao glavni modifikator strukture vegetacijskog pokrova i kulturnog krajolika šibenskog primorskog i otočnog prostora.

- 1 Polazni rad u prvom šibenskom obljetničkom zborniku bilo je geografsko određenje prostora: Mladen FRIGANOVIĆ, »Geografske osnove položaja i razvoja Šibenika«, *Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici*, (ur. Slavo GRUBIŠIĆ), Šibenik, 1976., str. 11–25.
- 2 Biserka DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ, *Krajolik kao kulturno naslijeđe. Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Zagreb, 2015.
- 3 Marko ŠARIĆ, *Vlasi na Tromeđi. Suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije*, 16. – 17. stoljeće, (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2010., str. 71. Jedina planina koju u bogatom rječničkom fondu krajobraznih izraza koncem 18. stoljeća poimence navodi fra Josip Jurin je »Velebić«, kao prevedenicu za Alpe (*sic*); Jadran KALE, »Tematski odabir iz Kalepina«, *Jezikoslovac fra Josip Jurin*, (ur. Vilijam LAKIĆ), Primošten – Šibenik, 1999., str. 101.
- 4 Danko ZELIĆ, *Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku*, (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1999., str. 40.
- 5 Fortisovo stvaranje morlačkog lika kao mletačkog »plemenitog divljaka« raščlanio je Larry WOLFF, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, 2001.
- 6 Običaj »jaraca u planinu« uoči selilačkog termina svetkovine sv. Ante, kakav je ostao nakon prestanka zdi-ga, zabilježila je Zorica RAJKOVIĆ, »Običaji otoka Zlarina«, *Povijest i tradicije otoka Zlarina*, (ur. Dunja RIHTMAN AUGUŠTIN), Zagreb, 1982., str. 552. Stočarsko gospodarstvo Zlarina je doista bilo karakteristično kozarsko, o čemu osim katastarskih operata u kulturnom krajoliku poluotoka Srime svjedoče tipično više ograde staza na dijelu ovih zemljišta u vlasništvu Zlarinjana gdje se nalazi i današnja Jadrja.
- 7 Sven KULUŠIĆ, *Knjiga o Kornatima*, Murter, 2006., str. 212–223. i 256–325. Općenito u: Mirko MARKOVIĆ, *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*, Zagreb, 2003.
- 8 Lucijan MARČIĆ, »Zadarska i šibenska ostrva«, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 26, Beograd, 1930., str. 539.
- 9 L. MARČIĆ, »Zadarska i šibenska«, str. 541.
- 10 Ivo LEDERER, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiersmaking*, New Haven – London, 1963., str. 127.
- 11 L. MARČIĆ, »Zadarska i šibenska«, str. 551–592. U ovom je smislu zanimljiva usporedba etnografske upitnice Jovana Cvijića s onom Antuna Radića, a konkretni pristup s antropografskom analizom otoka poput: Branimir GUŠIĆ, *Mjet. Antropogeografska ispitivanja*, Zagreb, 1931.
- 12 Vladimir SKRAČIĆ, *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Split, 1996.; *Toponimija otoka Pašmana*, Zadar, 2006.; *Toponimija otoka Ugljana*, Zadar, 2007.; *Toponimija otoka Vrgade*, Zadar, 2009.; *Toponimija otoka Murtera*, Zadar, 2010.; *Toponimija otoka Paga*, Zadar, 2011.; *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar, 2013.; *Toponimija šibenskog otočja*, (za sve ur. V. SKRAČIĆ), Zadar, 2016.
- 13 *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers, Budapest, March 21 – 22, 1997*, (ur. Drago ROKSANDIĆ), Budimpešta, 1998.; *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers 2 – Plan and Practice. How to Construct a Border Society? The Triplex Confinium c. 1700–1750*, Graz, December 9–12, 1998, (ur. Drago ROKSANDIĆ, Nataša ŠTEFANEC), Budimpešta, 2000.; *Triplex Confinium (1500–1800). Ekohistorija. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*. (ur. Drago ROKSANDIĆ, Nataša ŠTEFANEC, Ivan MIMICA, Vinka GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ), Split – Zagreb, 2003.; *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the 'other' on the Borderlands Eastern Adriatic and Beyond, 1500–1800. Proceedings of the Fourth Conference of the International Research Project Triplex Confinium held in Padua, March 25–27, 2004*, (ur. Egidio IVETIĆ, Drago ROKSANDIĆ), Padova, 2007.; Drago ROKSANDIĆ, *Triplex Confinium, ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500. – 1800.*, Zagreb, 2003.; Tea MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule*, Rim, 2008.; M. ŠARIĆ, *Vlasi na Tromeđi*.
- 14 Povijest okoliša i ekohistorija u hrvatskoj se znanstvenoj literaturi koriste sinonimno.
- 15 Branimir GUŠIĆ, »Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu«, *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove*, (ur. Vasa CUBRILLOVIĆ), Beograd, 1976., str. 146. Ovu fazu s važnog mjesta referiraju i novi arheološki nalazi: Andrew MOORE i dr., »Project 'Early farming in Dalmatia'«, *Pokrovnik 2006*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. 40, Zagreb, 2007., str. 25–34.
- 16 John Robert McNEILL, *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*, Cambridge, 1992., str. 70.
- 17 Važnost obrednih praksi žrtvovanja životinja i sakralnog kontinuiteta mjesta analizira Mircea ELIADE, *A History of Religious Ideas*, sv. I, Chicago, 1978., str. 5–30. O žrtvovanju životinja kao polaznoj kulturnoj praksi i formiranju toj aktivnosti posvećene društvene klase v. Bruce LINCOLN, *Priests, Warriors, and Cattle. A Study in the Ecology of Religions*, Berkeley, 1981., str. 173.
- 18 Analizu pasišnih praksi klasične Grčke na osnovi 71 epigrafskog dokumenta donosi Christophe CHANDEZON, *L'élevage en Grèce (fin V^e-fin Ier s. a. C.)*, Bordeaux, 2003.
- 19 »Javljanje ovaca na planinu« u kninskoj je okolici još uvijek djelatnost specijaliziranih obitelji. Stanje s početka 1980-ih konstatira M. MARKOVIĆ, *Stočarska kretanja*, str. 34.
- 20 Zahvaljujem na terenskom vodstvu i napatcima kolege Emila Podruga iz Muzeja grada Šibenika.
- 21 Marin ZANINOVIĆ, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik, 2007., str. 109. Vedrana GLAVAŠ, *Romanizacija autohtonih civitates na prostoru sjevernog i srednjeg Velebita*, (doktorska disertacija), Sveučilište u Zadru, Zadar, 2015.

- 22 Radoslav KATIČIĆ, *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesma naše pretkršćanske starine*, Zagreb – Mošćenička Draga, 2010., str. 121.
- 23 M. ZANINOVIĆ, *Delmati*, str. 163.
- 24 Ch. CHANDEZON, *L'élevage*, str. 351.
- 25 Radoslav KATIČIĆ, *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 1995., str. 393. Mitološki zaplet sukoba sa susjednim stočarima kao da utjelovljuje burna povijest lokve Dračevica s toga Hilejskog, odn. Bosiljinskog poluotoka; don Krsto STOŠIĆ, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, 1941., str. 261.
- 26 Aleksandar STIPČEVIĆ, *Iliri. Povijest, život, kultura*, Zagreb, 1989., str. 129; M. ZANINOVIĆ, *Delmati*, str. 262. Iz ovih razloga postojanje solana i u pretkomunalnom razdoblju Šibenika pretpostavlja D. ZELIĆ, *Postanak i urbani razvoj*, str. 41.
- 27 Petar ŠIMUNOVIĆ, *Istočnojadranska toponimija*, Split, 1986., str. 252.
- 28 Mlinovi na rijeci Krki arhivski su dokumentirani od vremena određivanja granica distrikta 1251. godine, Šime PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika i njegova područja do 1940. godine*, Šibenik, 2016., str. 26.
- 29 Troglavi kumir iz Vačana u tom kontekstu tumači Marija GIMBUTAS, *The Slavs*, London, 1971., str. 154.
- 30 Radoslav KATIČIĆ, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb – Mošćenička Draga, 2008., str. 177; analiza istovrsnog obalnog toponima na str. 301–326.
- 31 Obredno tumačenje kod: Šefik BEŠLAGIĆ, *Steći – kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982., str. 56. O libaciji kao vrsti obreda koji je zajednički kako stočarima tako i poljodjelicima vidi: B. LINCOLN, *Priests, Warriors*, str. 168.
- 32 Šefik BEŠLAGIĆ, »Steći u okolini Šibenika«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 1, Zagreb, 1975., str. 184.
- 33 Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, 1998., str. 309.
- 34 »Stakleno brdo« iz srednjovjekovnih notarskih spisa, što je podatak na kojem zahvaljujem kolegi Kristijanu Juranu sa Sveučilišta u Zadru. I prije ikakvih staklenih materijala, naziv asociira »sjajni«, »blještavi« izgled. Nevelika glavica se vidi sa svih obradivih površina na poluotoku.
- 35 Orač je odjeven u pučku rubaču (košulju) prednovovjekovnog kroja, no naglašenog izgleda, s crvenkapom na kojoj su prišivene kovanice. Vidi: Frano DUJMOVIĆ, Cvito FISKOVIĆ, »Romaničke freske u Srimi«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 11, Split, 1960., str. 32.
- 36 O pučkom uzgoju volova u Crnici iz 16. stoljeća vidi: Š. PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva*, str. 62.
- 37 Šest jedinih prikaza rala na nadgrobnim pločama: kod Gospe Srimске (K. STOŠIĆ, *Sela šibenskog kotara*, str. 23.) u Prhovu i Rogoznici (Š. BEŠLAGIĆ, »Steći u okolini Šibenika«, str. 190–192.) te Konjevratima (Krešimir KUŽIĆ, »Kamici iz Mirlović Zagore i Konjevrat«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 48, Zadar, 2006., str. 268.).
- 38 O kultivacijskom antagonizmu vinograda i krušarica svjedoči šibenska zabrana sadnje vinove loze nauštrb oranica u Donjem i Gornjem polju 1428. godine, vidi: Andrija TAMBACA, *Vinogradarstvo i vinarstvo šibenskoga kraja kroz stoljeća*, Šibenik, 1998., str. 92. te u Dubrovačkom primorju u 15. i 16. stoljeću izrijekom zbog poticanja uzgoja žita, uz zabranu njegovog izvoza; Nenad VEKARIĆ, »Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 29, Dubrovnik, 1991., str. 9.
- 39 Dvosjekli kosir s »petom« za dohvaćanje uvijenog i grabvog raslinja obvezno je pomagalo pri radu u sredozemnim krajolicima (u ulicama Sv. Križa i Bonina iz Milana). Preostali se ovakav znak nalazi u Splitu (Ul. sv. Petra Starog).
- 40 K. KUŽIĆ, »Kamici iz Mirlović Zagore«, str. 270.
- 41 »Što je kralj bez pjesnika? Ništa!« – irsku uzrečicu u analizi ovakvog indoeuropskog lika prenosi Calvert WATKINS, *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, New York – Oxford, 1995., str. 71., s opisom irske bardske škole s početka 17. stoljeća kao »najbližeg do čega ćemo ikada moći doći kao svjedocanstva očevidca iz oblikovanja ovakvih indoeuropskih pjesnika«, C. WATKINS, *How to Kill a Dragon*, str. 77. Također usp. i B. LINCOLN, *Priests, Warriors*, str. 168.
- 42 Frano DUJMOVIĆ, »Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. godine«, *Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici*, (ur. Slavo GRUBIŠIĆ), Šibenik, 1976., str. 91; o posobama i: Lovorka ČORALIĆ, Milan VRBANUS, »Selo i seljaštvo«, *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, (ur. L. ČORALIĆ), Zagreb, 2013., str. 113. Šibenske navode posoba iz Galvanija, odnosno Miagostovicha donosi Petar KAER, *Povijesne crte grada Šibenika i njegove okolice. Od naseljenja Hrvata do krunisanja kralja Kolomana*, sv. I, Šibenik, 1912., str. 173.
- 43 Po neobjavljenom istraživanju Kristijana Jurana, Arhivski fond šibenskih bilježnika, DAZD, kut. 81/VIII, sv. XII, ff. 596r–597r. Kolegi Juranu zahvaljujem na vrijednom podatku.
- 44 Povijesni podatak objavljuje Kristijan JURAN, »Povijesna toponimija šibenskog otočja prema spisima šibenskih bilježnika od 15. do 17. stoljeća«, *Toponimija šibenskog otočja*, (ur. Vladimir SKRAČIĆ), Zadar, 2016., str. 240.
- 45 Josip Ante SOLDO, *Agrarni odnosi na otoku Žirju od XVII do XIX stoljeća*, Zagreb, 1973., str. 27. *et passim*.
- 46 Grga NOVAK, »Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412 – 1797 godine«, *Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici*, (ur. Slavo GRUBIŠIĆ), Šibenik, 1976., str. 208. i d.
- 47 Po današnjem stanju konzervatorske struke, dobra vrijedna očuvanja su poljodjelske prakse koje oblikuju osobite krajolike; usp. kultivaciju mastike, argana i pantereljskog vinogradarstva u *Reprezentativnom popisu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva*. Kulturni krajolici se u *Popis baštine čovječanstva* uvode u obuhvatima poklapajućima s vinogorjima, time se opet vraćajući na kultivacijski aspekt. Za tumačenje terasa i arheološki poriv fizičke datacije vidi: Lin FOXHALL, »Feeling

- the earth move: Cultivation techniques on steep slopes in classical antiquity», *Human Landscapes in Classical Antiquity. Environment and Nature*, (ur. Graham SHIPLEY, John SALMON), London – New York, 1996., str. 44–67.
- 48 Š. PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva*, str. 26.
- 49 Josip KOLANOVIĆ, *Šibenik u kasnom srednjem vijeku*, 1995., str. 243–244.
- 50 *Toponimija kornatskog otočja*, str. 299. Zlarinski Progon iz 16. stoljeća objavio je K. JURAN, »Povijesna toponimija šibenskog otočja«, str. 240.
- 51 Šime PERIČIĆ, *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.*, Zadar, 2006., str. 49.
- 52 F. DUJMOVIĆ, »Postanak i razvoj Šibenika«, str. 77.
- 53 Š. PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva*, str. 55; A. TAMBAČA, *Vinogradarstvo i vinarstvo*, str. 91., o murterskom sporu u prvoj pol. 17. stoljeća zbog krčenja u zajedničkom »gaju« na str. 119. O trgovačkim poticajima specijalizaciji poljoprivrednih zona piše J. R. McNEILL, *The Mountains of the Mediterranean World*, str. 71.
- 54 K. JURAN, »Povijesna toponimija šibenskog otočja«, str. 235. Na otocima bližim gradu vidi: A. TAMBAČA, *Vinogradarstvo i vinarstvo*, str. 87. i 124.
- 55 K. STOŠIĆ, *Sela šibenskog kotara.*, str. 263–266.
- 56 Š. PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva*, str. 98.
- 57 O godinama utemeljenja državnog poduzeća 1946. i obveznog otkupa vina 1949. – 1952. piše A. TAMBAČA, *Vinogradarstvo i vinarstvo*, str. 342–343.
- 58 Rudolf KRALJEVIĆ, *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Split, 1994., str. 72., 96.
- 59 Vladimir ARDALIĆ, *Bukovica. Narodni život i običaji*, Zagreb, 2010. [1899.], str. 30.
- 60 Š. PERIČIĆ, *Povijest Dalmacije*, str. 48.
- 61 T. MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman*; M. ŠARIĆ, *Vlasi na Tromedi*.
- 62 Peregrine HORDEN, Nicholas PURCELL, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000., str. 83.
- 63 T. MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman*, str. 261.
- 64 Valtazar BOGIŠIĆ, *Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga*, Zagreb, 1874., str. 608–610. Organizaciju hajdučke družine usp. s pastirskom: Franjo NIMAC, *Čobanovanje*, Split, 1996. [1940.]
- 65 John K. CAMPBELL, *Honour, Family, and Patronage*, Oxford, 1964., str. 31.
- 66 Gašpar VINJALIĆ, *Compendio storico cron. Della Dalmazia, Croazia e Bosna*, Mleci, 1775., po: Stipan ZLATOVIĆ, *Franovci Države presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888., str. 125. O nepostojanju stočarskih štala i pojata u 16. i 17. stoljeću vidi: M. ŠARIĆ, *Vlasi na Tromedi*, str. 21; O izgledu morlačkih sela vidi: T. MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman*, str. 123–126. Za onodobno uništavanje nasada dubrovački arhivi su sačuvali specifičan izraz »popaša«, Vesna MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu, osmansko-dubrovačka granica (1667. – 1806.)*, Dubrovnik, 1997., str. 74.
- 67 Toponimijsku izdašnost u nazivlju stražarnica v. u M. ŠARIĆ, *Vlasi na Tromedi*, str. 38; o obiteljskim utvrda i seoskim bedemima na mletačkom teritoriju piše T. MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman*, str. 102–103. i 109.
- 68 Disperzija patronimičkih zaselaka predstavlja sedentarizaciju stočarskog katuna; T. MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman*, str. 48. Rodovski raster najstarijeg sloja izgradnje u samom Šibeniku tumači D. ZELIĆ, *Postanak i urbani razvoj*, str. 113.
- 69 T. MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman*, str. 94. Prethodno kultivirana i navodnjavana zemljišta su bila s osmanlijske strane, odakle se trgovalo žitom u dalmatinskim gradovima; isto, str. 107. i 119.
- 70 M. ŠARIĆ, *Vlasi na Tromedi*, str. 29; T. MAYHEW, *Dalmatia between Ottoman*, str. 108.
- 71 Iako se ustegnula od formalizacije vlastitog pograničnog kordona, Mletačka Republika je zbog osiguranja trgovine živjela u »gotovo neprestanom izvanrednom stanju«, Luciano PEZZOLO, »The Venetian Economy«, *A Companion to Venetian History, 1400 – 1797*, (ur. Eric R. DURSTELLER), Leiden, 2013., str. 269.
- 72 Usp. zabranu ratovanja u godišnjem razdoblju migracije stada po Zakonu cetinskih Vlaha iz 1436.
- 73 Julius KLEIN, *Mesta. A Study in Spanish Economic History*, Port Washington, 1964.; John A. MARINO, *Pastoral Economics in the Kingdom of Naples*, Baltimore, 1988.
- 74 Alfred J. RIEBER, *The Struggle for Eurasian Borderlands*, Cambridge, 2014., str. 65.
- 75 M. ŠARIĆ, *Vlasi na Tromedi*, str. 23.
- 76 Alberto FORTIS, *Put po Damaciji*, Zagreb, 1984. [1774.].
- 77 Giacomo de CONCINA, *Viaggio nella Dalmazia Litorale*, Udine, 1809.
- 78 Lujo MATUTINOVIĆ, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, Zagreb, 2009.
- 79 Franz PETTER, *Compendio geografico della Dalmazia, con un'appendice sul Mentenero*, Zadar, 1834.
- 80 Niccolo TOMMASEO, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, Trst, 1847.
- 81 Roberto de VISIANI, *Flora Dalmatica*, Leipzig, 1852.
- 82 Charles YRIARTE, *La rive dell'Adriatico e il Montenegro. Venezia, Chioggia, Trieste, l'Istria, il Quarnero e sue isole, la Dalmazia, il Montenegro, Ravenna, Ancona, Loreto, Foggia, Brindisi, Lecce, Otranto*, Milano, 1883.
- 83 Giuseppe MODRICH, *La Dalmazia romana, veneta, moderna. Note e ricordi di viaggio*, Torino – Rim, 1892.
- 84 Državni arhiv u Zadru, Fond 5, L 1–29. *Mirillovich Superior Inferior Territorio di Knin, anno 1746; il relative disegno della villa Mirillovich inf.re e Sup.re ripartita l'anno 1760*, kut. 6.
- 85 Borna FUERST-BJELIŠ, Sanja LOZIĆ, Marin CVITANOVIĆ, Anamarija DURBEŠIĆ, »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore od 18. stoljeća«, *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, (ur. Mate MATAS, Josip FARIČIĆ), Zadar – Dugopolje, 2011., str. 117–130.
- 86 Katastarska dokumentacija se nalazi u Državnom arhivu u Splitu (HR DAST-152), Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju. Vidjeti u: Anamarija DURBEŠIĆ, *Promjene pejzaža južne padine Svilaje – GIS pristup*, (doktorska disertacija), Prirodoslovno-matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 310.
- 87 B. FUERST-BJELIŠ i dr., »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore«; Anamarija DURBE-

- ŠIĆ, Borna FUERST-BJELIŠ, »Tipovi i trendovi promjene pejzaža planine Svilaje – Ogorje«, *Ekonomika i Ekohistorija*, sv. XII, br. 1, Zagreb, 2016., str. 208–221; Ivan TEKIĆ, Borna FUERST-BJELIŠ, Anamarija DURBEŠIĆ, »Rasprostranjenost alepskog bora (*Pinus halpensis* Mill.) i njegov utjecaj na vegetaciju i strukturu pejzaža šireg šibenskog područja«, *Šumarski list*, god. CXXXVIII, br. 11-12, Zagreb, 2014., str. 593–600.
- 88 O tome više u: B. FUERST-BJELIŠ i dr., »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore«.
- 89 A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, str. 181.
- 90 G. MODRICH, *La Dalmazia romana, veneta, moderna*, str. 421
- 91 Ch. YRIARTE, *La rive dell' Adriatico e il Montenegro*, str. 159.
- 92 G. MODRICH, *La Dalmazia romana, veneta, moderna*, str. 427.
- 93 Ch. YRIARTE, *La rive dell' Adriatico e il Montenegro*, str. 175.
- 94 G. de CONCINA, *Viaggio nella Dalmazia Litorale*; N. TOMMASEO, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*.
- 95 R. de VISIANI, *Flora Dalmatica*.
- 96 Borna FUERST-BJELIŠ, Giovanni d'ALESSIO, Olga DIKLIĆ, »Mletački katastar 18. stoljeća i ekohistorijska evaluacija Tromeđe«, *Triplex Confinium (1500 – 1800). Ekohistorija*, (ur. Drago ROKSANDIĆ, Ivan MIMICA, Nataša ŠTEFANEC, Vinka GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ), Split – Zagreb, 2003., str. 87–99; B. FUERST-BJELIŠ i dr., »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore«.
- 97 A. DURBEŠIĆ, B. FUERST-BJELIŠ, »Tipovi i trendovi promjene pejzaža planine Svilaje – Ogorje«.
- 98 Mate MATAS, *Mučko-lećevački prostor. Historijsko-geografski prikaz*, Posebno izdanje Hrvatskog geografskog društva, sv. 8, Zagreb, 1993.
- 99 Šime MEŠTROVIĆ, Slavko MATIĆ, Vlado TOPIĆ, »Zakoni, propisi, uredbe i karte u povijesti šuma hrvatskoga Sredozemlja«, *Šume hrvatskoga Sredozemlja*, (ur. Slavko MATIĆ), Zagreb, 2011., str. 25–40; I. TEKIĆ i dr., »Rasprostranjenost alepskog bora (*Pinus halpensis* Mill.)«; Ivan TEKIĆ, Borna FUERST-BJELIŠ, Anamarija DURBEŠIĆ, »The Impact of Aleppo Pine Afforestation on the structure and dynamics of Landscape in Mediterranean Croatia«, *The overarching issues of the European space. Spatial planning and multiple paths to sustainable and inclusive development*, (ur. Helena PINA, Felisbela MARTINS), Porto, 2015., str. 207–221.
- 100 Branimir PRPIĆ, Ivica TIKVIĆ, Marilena IDŽOJTIĆ, Zvonko SELETKOVIĆ, »Ekološka konstitucija značajnijih vrsta drveća i grmlja«, *Šume hrvatskoga Sredozemlja*, (ur. Slavko MATIĆ), Zagreb, 2011., str. 245–287; I. TEKIĆ i dr., »The Impact of Aleppo Pine Afforestation«.
- 101 Mirko VIDAKOVIĆ, »Novi pogledi na pošumljavanje degradiranog krša«, *Šumarski list*, god. 96, br. 11-12, Zagreb, 1972., str. 426–431; I. TEKIĆ i dr., »The Impact of Aleppo Pine Afforestation«.
- 102 Davorin KAJBA, Joso GRAČAN, Saša BOGDAN, Mladen IVANKOVIĆ, »Dostignuća na oplemenjivanju vrsta drveća sredozemnih šuma«, *Šume hrvatskoga Sredozemlja*, (ur. Slavko MATIĆ), Zagreb, 2011., str. 329–351; B. PRPIĆ i dr., »Ekološka konstitucija značajnijih vrsta drveća i grmlja«; Ivo TRINAJSTIĆ, »Fitogeografska raščlanjenost biljnog pokrova«, *Šume hrvatskoga Sredozemlja*, (ur. Slavko MATIĆ), Zagreb, 2011., str. 182–192; I. TEKIĆ i dr., »Rasprostranjenost alepskog bora (*Pinus halpensis* Mill.)«.
- 103 Davorin PRGIN, *Uspijevanje alepskog bora (*Pinus halepensis* Mill.) na području šibenskog primorja*, (doktorska disertacija), Šumarski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1995.; I. TEKIĆ i dr., »Rasprostranjenost alepskog bora (*Pinus halpensis* Mill.)«.
- 104 Šumsko-vegetacijske karte iz 1975. godine Instituta za jadranske kulture i melioraciju krša, topografske karte iz 1977. – 1979. i 1984. godine, digitalne ortofoto karte iz 2010. Državne geodetske uprave, CORINE Land Cover baza 2012. Vidjeti u: B. FUERST-BJELIŠ i dr., »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore«; A. DURBEŠIĆ, B. FUERST-BJELIŠ, »Tipovi i trendovi promjene pejzaža planine Svilaje – Ogorje«.
- 105 Hrvatske šume d.o.o., Planovi gospodarenja od 2000. do 2023. godine. Vidjeti u: B. FUERST-BJELIŠ i dr., »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore«; A. DURBEŠIĆ, B. FUERST-BJELIŠ, »Tipovi i trendovi promjene pejzaža planine Svilaje – Ogorje«.
- 106 B. FUERST-BJELIŠ i dr., »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore«.
- 107 A. DURBEŠIĆ, B. FUERST-BJELIŠ, »Tipovi i trendovi promjene pejzaža planine Svilaje – Ogorje«.
- 108 B. FUERST-BJELIŠ i dr., »Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore«.
- 109 A. DURBEŠIĆ, B. FUERST-BJELIŠ, »Tipovi i trendovi promjene pejzaža planine Svilaje – Ogorje«.
- 110 I. TEKIĆ i dr., »Rasprostranjenost alepskog bora (*Pinus halpensis* Mill.)«; I. TEKIĆ i dr., »The Impact of Aleppo Pine Afforestation«.
- 111 R. de VISIANI, *Flora Dalmatica*.

Historical Dynamics of the Cultural Landscapes of the Šibenik Area

Summary

The very name of Šibenik, originally denoting its karstic environment, is an oronym, and another one – »Dinara« – was used from the Age of Enlightenment to depict a wider area, later also for its population. Cultural landscapes vary in a number of types, which can be historically dated. The most important time for conditioning wide swaths of culturally structured environments is the Modern Age period when this area was incorporated in multiple border regimes, effectively paralysing its cultivations but leaving tell-tale signs in landscapes as well in cultural heritage. Opportunities which emerged with Industrial Age left

impressive imprint in extirpated karstic terrains, cultivated for temporarily widened demand for wines. Later a spontaneous processes of vegetative reclamation occurred with aggressive spread of introduced pine tree forests. These processes are concentrated at the littoral, where cultivation changes can be observed for prolonged periods of history. Sources for cultural landscapes expertise are cadastre, travelogues, cartography, archaeology, philology and ethnography, phasing vibrant changes in recent and contemporary times.

Key words: cultural landscape, reforestation, littoralization